

УДК 338.245

О.В. Устименко

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Київ

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВА ПОЛІТИКА З ПІДГОТОВКИ ДЕРЖАВИ ДО ЗБРОЙНОГО ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Розглянуто оборонно-промисловий комплекс України як сектор економіки, призначений для розроблення і виробництва продукції оборонного призначення, що фактично є фундаментом воєнної безпеки та оборони країни, нинішні пріоритети військово-промислової політики. Розглянуто основне бронетанкове озброєння і техніка, що випускається на підприємствах ДК “Укроборонпром”.

Ключові слова: військово-промислова політика, оборонно-промисловий комплекс, бронетехніка, танки, бронетранспортери.

Вступ

Постановка проблеми. Згідно Воєнної доктрини України “метою військово-промислової політики з підготовки держави до збройного захисту національних інтересів є розвиток оборонно-промислового комплексу, підтримка технічного оснащення Збройних Сил України та інших військових формувань на рівні сучасних вимог, зокрема шляхом розроблення, випробування, виробництва, модернізації ... військової та спеціальної техніки” [1, ст. 147].

Україна одержала у спадщину від колишнього СРСР близько 700 оборонних підприємств із загальною чисельністю працівників близько 1,5 млн. чол. У новій Україні стан оборонних підприємств змінився докорінно. Видатки вітчизняного оборонного бюджету на технічне оснащення Збройних Сил протягом багатьох років були символічними й не відповідали навіть мінімальним потребам армії. Ще одна проблема – вихід за критичний мінімум обсягу виробництва по багатьох видах військової продукції. Оборонні замовлення зменшилися нижче мінімально допустимого рівня. Це призвело до зростання витрат у розрахунку на одиницю продукції, а також до загрози деградації і навіть втрати високотехнологічних виробництв [2, ст. 205]. Якщо 1991 року оборонна продукція становила 27% від загального обсягу продукції машинобудування, то 1997-го лише 4% [2, ст. 206].

Недарма директор Департаменту розробок і закупівель озброєння і військової техніки Андрій Артюшенко заявив, що “оборонно-промисловий комплекс (ОПК) України завантажений військовими замовленнями лише на три – чотири відсотка від його можливостей” [3].

Зважаючи на зазначене вище, актуальним є питання збереження національного ОПК, підвищення його спроможності щодо розробки, випробування, виробництва та модернізації бронетанкового озброєння і техніки Сухопутних військ Збройних Сил України.

Аналіз останніх досліджень. Проблемні питання розвитку ОПК досліджуються в працях

В. Горбуліна [2, 4], С. Згурця [5, 6], В. Бадрака та С. Максимова [6], ін. В основному всі ці фахівці зазначають, що “українські оборонні заводи виживають в основному за рахунок зовнішніх замовлень – на деяких з них об’єми експорту складають 70 – 90% виробництва, в той час як внутрішнє споживання продукції зменшилось до 5%” [2, ст. 226].

У своєму зверненні до офіцерського складу Збройних Сил України начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України В. Замана наголошує, що виконання завдань по підвищенню обороноздатності держави вимагає переоснастити Збройні Сили сучасним озброєнням та військовою технікою за рахунок створення нової системи державного управління оборонно-промисловим комплексом [7].

Метою статті є аналіз роботи ОПК України та його спроможностей щодо виробництва бронетехніки для потреб Збройних Сил України. Зосередимо увагу на роботі ОПК щодо випуску нової бронетехніки, розробленої за часів незалежності.

Основна частина

Перш за все необхідно зазначити, що якою б досконалою не була система державного управління ОПК, щоб він ефективно працював необхідно його стабільно фінансувати.

Вітчизняний ОПК з перших років незалежності України виявився в ситуації майже повної відсутності замовлень на внутрішньому ринку і був вимушений боротися за виживання на зовнішньому.

Найпершим масштабним зовнішньо-торговельним успіхом вітчизняного ОПК вважається контракт на поставку 320 танків Т-80УД, підписаний влітку 1996 року зовнішньоторговельною фірмою “Прогрес” з Пакистаном. Відмова росіян поставити танкові гармати для виконання зазначеного контракту вимусила керівництво України форсувати дослідження в напрямку створення вітчизняної танкової гармати. У 1997 році на Сумському ВО ім. Фрунзе були виготовлені і пройшли випробування не лише 125-мм танкова гар-

мата, а й 82-мм міномет, танкові гармати “натовських” калібрів 120 та 140 мм, 152-мм гаубиця та 30-мм автоматична гармата [6, ст. 65].

За результатами виконання Пакистанського контракту по виробництву 320 танків Т-80УД можна стверджувати, що бронетанкова галузь ОПК України сформувала повністю замкнутий цикл виробництва. Нині вона спроможна випускати широкий спектр сучасної важкої і легкої бронетехніки.

Головне підприємство бронетанкової галузі України – Харківське конструкторське бюро машинобудування (ХКМБ) ім. О.О. Морозова – проектує танки починаючи з 1927 р. Тоді ж розгорнуто їх серійне виробництво на Харківському заводі ім. Малишева. В Україні створені легендарні танки БТ, Т-34, Т-64, що були основою бронетанкових і механізованих частин армії Радянського Союзу [8, ст. 212].

Сьогодні до складу галузі входять понад 200 підприємств і конструкторських бюро, які модернізують, розробляють і можуть випускати танки Т-80УД, Т-84, “Оплот”, “Булат”, “Ятаган”, бронетранспортери БТР-3, БТР-4, “Дозор-Б”, багатощільові транспортери МТ-ЛБ, МТ-ЛБВМ, двигуни й агрегати бронетехніки, бойові модулі БАУ-23, “Грім”, “Шквал”, “Штурм”, “Парус”, танкові гармати КБА-3 (125 мм), КБА-101 (120 мм) тощо.

Українські танки мають ряд переваг – низький силует, меншу масу, простоту в освоєнні й надійність в експлуатації, меншу вартість в порівнянні з закордонними аналогами. На Т-84, вперше у практиці танкобудування на пострадянському просторі, застосована зварена башта з катаних броньових листів, що при однаковій товщині з литою баштою дає підвищену на 15% стійкість до бронебійних снарядів.

У рамках розробки перспективних зразків озброєння підприємствами бронетанкової галузі створено ряд загальновійськових бойових машин: БТР-94, БТР-3У, БТР-4, “Дозор-Б”.

БТР-94 був розроблений на базі БТР-80, на замовлення Йорданії. З метою удосконалення технології виготовлення бронекорпусів на українських підприємствах конструкторську документацію БТР-80 допрацювали на Харківському заводі транспортного машинобудування імені В.А. Малишева (ХЗТМ). П'ятдесят БТР-94 зібрали на ХЗТМ в 2000 році і відправили до Йорданії.

Повторюючи прототип, БТР-94 в той же час мав ряд відмінностей: більш потужний і надійний двигун УТД-20 українського виробництва; відділення управління та бойове відділення обшиті кевларом, що запобігає пораненню солдат від відколів броні; відсутній водомет (демонтований на вимогу йорданців); замість кулемета КПВТ встановлена двоєсна 23-мм гармата.

Втім БТР-94 в Йорданському королівстві не прижився: при заміні мотора потужністю 280 кінських сил від КамАЗа на 300-сильний УТД-20 зали-

шилася незмінною штатна система охолодження БТР-80 і в умовах жаркого клімату Йорданії двигун швидко перегрівався. Але це виявилось після поставки всієї партії бронетранспортерів замовнику, в процесі експлуатації. У 2004 році Амман продав всі БТР-94 Багдаду. В іракській армії вони благополучно несуть службу і до цього дня [9].

БТР-3 – сучасний плаваючий український бронетранспортер, призначений для транспортування і вогневої підтримки в бою мотострілкових підрозділів.

Це спільний проект ХКБМ, компанії ADCOM (Абу-Дабі, Об'єднані Арабські Емірати) та Державного науково-технічного центру артилерії і стрілецької зброї (ДНТЦ АСВ, України). Основні вимоги до машини, її конструкції та компоновання визначили фахівці з ОАЕ, харків'яни відповідали за підготовку шасі, інтеграцію всіх систем бронетранспортера і установку бойового баштового модуля КБА-105 “Шквал” ДНТЦ АСВ.

Перша демонстрація БТР-3У пройшла на виставці IDEX в березні 2001 року в Абу-Дабі. Основою для корпусу БТР-3У послужив корпус БТР-94, серійний випуск якого вже був освоєний.

Ходова частина бронетранспортера практично не відрізняється від БТР-80. Підвіска торсійна керована. Формула коліс – 8Х8. Передні 4 колеса керованого типу. Рульове управління забезпечене гідропідсилювачем (на привід 4-х коліс). Встановлені французькі шини “Michelin” з централізованою системою підкачки. Для перетину водних перешкод у кормі корпусу встановлений водометний двигун. Можливо переміщення по воді від обертання коліс з невеликою швидкістю (до 4-х км/год.). При вході у воду на бронетранспортері піднімається водовідбійний щиток і запускаються насоси відкачування води.

Корпус бронемашини зварного типу з листів катаної броні. Бронезахист – протикульовий, протиосколковий. Встановлена система захисту від зброї масового ураження, та система автоматичного пожежогасіння.

У носовій частині розташоване відділення управління. В ньому розташовані командир і водій-механік. У центральній частині розташоване відділення десанту та місце 3-го члена екіпажу – стрілка, що керує озброєнням. Відділення десанту вміщує 6 осіб. Для входу (виходу) є двері, виконані на кожному борту. Кожні двері роздільного відкривання – нижня частина опускається вниз і формує апарель (ступінь). Верхня частина при відкриванні йде у бік на передню частину машини. У даху відділення десанту є аварійні люки, по бортах амбразури з бронезаслонками та наглядовими приладами для ведення вогню з особистої зброї десантниками. Встановлений комплекс кондиціонування повітря.

У кормовій частині розташоване силове відділення, де встановлено дизельний двигун “Deutz BF6M1015” потужністю 326 к.с. та трансмісію автоматичного типу “Allison MD3066”.

З урахуванням вимог ринку і потенційних замовників у ХКБМ був розроблено варіанти: **БТР-3Е**, на який встановлено двигун УТД-20 українського виробництва. Всі характеристики озброєння і захисту ідентичні БТР-3У; **БТР-3Е1** – оснащений новим баштовим модулем БМ-3М “Штурм”; **БТР-3М2** – мінометний бронетранспортер; **БТР-3РК** – ракетний бронетранспортер. Машина створена для боротьби з бронетанковими угрупованнями. Якщо на звичайній лінійній машині встановлено дві ракети, то на БТР-3РК – чотири. Ще 12 ракет перебувають всередині бронетранспортера.

Разом з бельгійською компанією “Cockerill” фахівці Державного підприємства (ДП) “Укроборонсервіс” і Київського бронетанкового заводу адаптували базовий БТР-3Е1 для установки башти CSE 90LP, бельгійського виробництва, що дозволяє використовувати снаряди калібру 90 мм (стандарт НАТО). Проект також передбачає використання керованих ракет вітчизняного виробництва.

“Мета адаптації – створення спільного з європейським виробником продукту і вихід на нові ринки, де традиційно сильні європейські виробники, скажімо, в Південній Америці та Близькому Сході. Серійне виробництво планується організувати на потужностях Київського бронетанкового заводу” – заявив директор ДП “Укроборонсервіс” Євген Голубенко.

Зазначений БТР було представлено рамках Міжнародної виставки IDEX-2013 на експозиції бельгійської компанії “Cockerill”.

Дозор-Б – бойова броньована машина з колісною формулою 4×4. Призначена для перевезення вантажів і людей і забезпечує захист від впливу стрілецького озброєння і зброї масового ураження, дозволяє встановлювати різноманітне озброєння легкої типу, засоби зв'язку та спецтехніку.

БТР-4 – повнопривідний плаваючий бронетранспортер з колісною формулою 8×8. Призначений для транспортування особового складу мотострілецьких підрозділів, у тому числі в умовах застосування противником зброї масового ураження, та їх підтримки вогнем в бою. Бойова маса складає 17,5 тон, екіпаж – 3 чол., десант – до 9 чол. БТР може бути укомплектований як двигуном IVECO, потужністю 430 к.с. з автоматичною гідромеханічною трансмісією, так і вітчизняним дизельним двигуном потужністю 500 к.с. Вони дозволяють розвинути швидкість до 110 км/год. на шосе та до 10 км/год. на воді, запас ходу – 690 км [10].

БТР-4 по компоновці в значній мірі відрізняється від бронетранспортерів, які були створені раніше. Він має 3 відділення: переднє – управління; середнє – двигун та трансмісія; заднє – бойове, для розміщення десанту. Вказана компоновка дає можливість створювати на базі БТР-4 ціле сімейство машин: лінійні, командно-штабні, ремонтно-евакуаційні, санітарно-евакуаційні, машини вогневої підтримки, розвідувальні тощо.

На міжнародній виставці озброєнь IDEX – 2013 в Абу-Дабі державним концерном “Укроборонпром” представлено нову модифікацію БТР-4МВ. Ця модель відрізняється від базового варіанту БТР-4Е, тим, що її компоновка в носовій частині істотно змінена. З метою посилення бронювання лобової частини було вирішено повністю відмовитися від броньованого скла, а також від бічних дверей водія і командира. Таким чином, передбачена можливість установки додаткового, в тому числі динамічного і керамічного захисту. Крім того, згідно з визначеним рівнем протимінного захисту, БТР-4МВ володіє 3-м рівнем балістичного захисту за стандартами НАТО. БТР-4МВ здатний витримати вибух міни потужністю близько 8 кілограмів у тротиловому еквіваленті. При цьому на бронетранспортер може бути встановлена додаткова решітка для забезпечення захисту від ручних протитанкових гранат різних видів. Додатковий захист також дозволяє витримати обстріл снарядами калібру 25 мм з відстані близько півкілометра. В цілому ОПК України готовий до внесення змін в конструкцію як БТР-3 так і БТР-4, відповідно до побажань замовника.

Якщо говорити про вогневу міць бронетранспортера, то необхідно відзначити, що вона дуже значна. На сімействі БТР-4 передбачена установка різних типів бойових універсальних модулів з винесеним озброєнням, розроблених спеціально для легкої броньованої техніки. В залежності від бажання замовника можуть бути встановлені різноманітні універсальні бойові модулі: БАУ – 23; “Грім”; “Штурм”; “Парус”.

Бойовий модуль БАУ – 23. Розроблено ХЗТМ на базі башти БТР – 80, відрізняється покращеним бронюванням та спареною 23-мм гарматою. На башті розміщено шість пускових установок аерозольних гранат. Як недолік можна зазначити погані умови огляду місцевості стрільком, що не дозволяє використовувати переваги в підвищенні лінії вогню.

Бойовий модуль “Грім”. До його складу входять: 30-мм гармата 2А42 зі спареним кулеметом ПКТ, автоматичний гранатомет АГ-17, на направляючих чотири пускових контейнера ПТУР комплексу 9П135М “Конкурс”. В наявності також вісім пускових установок аерозольних гранат для протидії лазерним системам наведення супротивника.

Бойовий модуль КБА-105 “Шквал” [8, ст. 251]. До його складу входять: 30-мм гармата КБА-2 (боекомплект – 300 снарядів), 7,62-мм спарений кулемет КТ-7,62 (2000 патронів), 30-мм автоматичний гранатомет АГ-17 (29 готових до використання гранат, ще 87 гранат в трьох магазинах перевозяться в резерві) і ПТРК “Конкурс” (4 ракети). Конструкція модуля дозволяє легко замінити протитанкові керовані ракети типу “Конкурс” на ПТРК типу “Ред Ерроу” або інші аналоги (в тому числі з наведенням на ціль по лазерному променю). З боків башти розташовуються по три 81-мм пускові установки димових аерозоль-

них гранат для стрільби вперед, які приводяться в дію електроспуском.

Можливе встановлення переносного ЗРК “Голка” та крупнокаліберного кулемета калібру 12,7 мм типу НСВ.

Бойовий модуль БМ-3М “Штурм”, має систему стабілізації блоку озброєння в двох площинах, може вражати броньовану техніку, живу силу і гелікоптери. Озброєний: 30-мм гарматою типу 2А72 або ЗТМ-1 з боєкомплектom у 350 снарядів; 7,62-мм кулемет типу ПКТ або КТ з боєкомплектom у 2000 патронів; 30-мм автоматичний гранатомет типу АГ-17 або КБА-117; комплекс керованого озброєння “Бар’єр” з керуванням по лазерному променю і збільшеною дальністю стрільби до 5,5 км. Бойовий модуль має нову систему управління вогнем “Трек” яка забезпечує виявлення наземних цілей і вертольотів та дає змогу оператору дистанційно керувати озброєнням з внутрішнього відсіку бронетранспортера [11].

Бойовий модуль “Парус” є подальшим розвитком БМ “Штурм”. Розробники намагалися збільшити боєкомплект (збільшено до 300 снарядів), скоротити час обслуговування гармати та максимально зменшити габарити модуля. Він може управлятися дистанційно як навідником так і командиром за допомогою електромеханічних приводів. Командир для пошуку цілей може скористатися допомогою камери кругового огляду, яка піднімається на висоту 0,5 м над баштою. БМ “Парус” може укомплектовуватися пусковими установками аерозольних гранат.

Зазначені зразки бронетанкового озброєння, завдяки співвідношенню ціна/якість, користуються непоганим попитом на світовому ринку. Після успішного завершення Пакистанського танкового контракту ОПК України продовжив співпрацю з Ісламабадом. За цей час поставлено понад 300 комплектів моторно-трансмісійних відділень для пакистанського танку “Аль Халід”.

У ході Міжнародної виставки IDEX-2013 Державним концерном (ДК) “Укрспецекспорт” підписано контракт з представниками Пакистану на суму понад 50 млн. доларів на виготовлення і поставку ще 110 силових установок для танків. Контракт розрахований на 4 роки і буде виконуватися на потужностях ДП “Завод ім. Малишева”.

Наприкінці 2009 року між Україною та Іраком було укладено контракт на постачання 420 машин БТР-4 на загальну суму 457,5 млн. дол. Основний виконавець контракту – ХКБМ, співвиконавці – ДП “Завод ім. Малишева”, та інші підприємства ДК “Укрспецекспорт”. На жаль виконання зазначеного контракту стикнулося зі значними труднощами. Спочатку налагоджувалось серійне виробництво бронетранспортера, лише на завод ім. Малишева було прийнято на роботу понад 400 робітників. Виникли проблеми зі своєчасною поставкою двигунів, у яких, крім того, виявилася завищеною ціна. Потім, в ході прийомки партії бронетранспортерів іракською стороною, були виявлені де-

фекти в роботі озброєння, а саме гармати ЗТМ-1. Все це призвело до затримки в термінах поставки та більш прискіпливої перевірки кожної машини іракською стороною.

Зміна керівництва ДК “Укрспецекспорт” та відсторонення від роботи посередників, що узгоджували контракт, теж не сприяло своєчасному виконанню контракту.

У зв’язку з цим на сьогодні поставлено лише половину обумовленої кількості машин, хоча згідно підписаного контракту всі бронетранспортери іракці повинні були отримати у 2012 році.

Більш успішно йде робота по виконанню міжурядової угоди між Україною і Таїландом. У 2006-му та 2011-му роках було підписано контракти на постачання Таїланду до 2015 року 233 одиниці БТР-3Е1. У липні поточного року ДК “Укрспецекспорт” передав Таїланду чергову партію БТР-3, яка включає 15 БТР-3Е1 і 6 БТР-3РК. Передачею замовнику шести БТР-3РК завершено перший контракт з Таїландом. 15 лінійних БТР-3Е1 виготовлені в рамках наступного контракту.

У вересні 2011 року між ДК “Укрспецекспорт” та оперативним управлінням Королівської Тайської армії було укладено контракт щодо поставки до Таїланду 49 одиниць основного бойового танку “Оплот”. Загальна вартість контракту перевищує 200 млн. дол. США. Виконання зазначеного контракту ДП “Завод ім. В.О.Малишева” розпочало у квітні 2012 року.

26 червня 2013 року ДП “Завод ім. В.О.Малишева” відвідала інспекція Королівської Тайської армії на чолі з командувачем бронетанкових військ. Представникам тайської інспекції продемонстрували перший серійний танк “Оплот”, виготовлений на виконання згаданого контракту, продемонстрували ходові якості та тактико-технічні характеристики [11].

У разі успішного виконання контракту є підстави сподіватися на розширення співпраці. Нині розглядається можливість створення повноцінного сервісного центру в Таїланді, який забезпечить повне обслуговування поставленої військової техніки українського виробництва та спільне виробництво БТР-3Е1 на підприємствах Таїланду.

Крім того 90 машин БТР-3У знаходяться на озброєнні морської піхоти Йорданії, 3 машини на озброєнні збройних сил Азейбарджану.

В цілому фінансово-економічні показники досягнуті ДК “Укрспецекспорт” у 2012 році можна вважати успішними. Обсяг торгівельно-посередницької діяльності компанії та її дочірніх підприємств у 2012 році склав 1024 млн. доларів. Цей показник майже на 20 млн. перевищив виручку 2011-го року і став найвищим за 16 років діяльності ДК “Укрспецекспорт”.

Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру в звіті за 2012 рік визначив Україну як

четверту країну в світі, по обсягу поставок озброєння. Основними споживачами продукції українського ОПК залишаються країни Азії, куди постачається 47% усього експорту. Ще 23% обороту припадає на держави Африки, 21% – СНД, 6% – Європи і 3% – Америки. Загалом ДК “Укрспецекспорт” співпрацює із 78 країнами світу. Найбільшими партнерами України у сфері військово-технічного співробітництва є Індія, Ірак, Китай, Казахстан, Таїланд та Російська Федерація.

Висновки

ОПК, як сектор економіки, призначений для розроблення і виробництва продукції оборонного призначення, фактично є фундаментом воєнної безпеки та оборони країни. Підтримання високого рівня його розвитку є одним із пріоритетів військово-промислової політики.

Закордонні контракти принципово важливі для країни та для ДК “Укроборонпром”, адже вони завантажують виробничі потужності українських підприємств, не зважаючи на відсутність замовлень від власних ЗС, та дозволяють ОПК України розвиватись, як провідному світовому виробнику та експортеру військової техніки. Крім того експорт озброєння це не лише одноразовий прибуток від його продажу – це ще й додаткова його комплектація, ремонт, модернізація обладнання, що теж приносить значні прибутки.

Задля збереження бронетанкової галузі вітчизняного ОПК необхідно щоб державне оборонне замовлення та закордонні контракти забезпечували обсяг випуску бронетехніки в кількості, що дозволяє підтримувати виробничі потужності, розвиватися та отримувати прибуток задіяним підприємствам.

Виробництво техніки малими серіями просто не вигідно економічно та абсолютно безглуздо у військовому відношенні. Адже чим більша партія продукції, тим дешевше кожна одиниця. Якщо техніки мало, кожен зразок стає на вагу золота і в економічному, і у військовому сенсі.

ВОЕННО-ПРОМЫШЛЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО ПОДГОТОВКЕ ГОСУДАРСТВА К ВООРУЖЕННОЙ ЗАЩИТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ

А.В. Устименко

Рассмотрено оборонно-промышленный комплекс Украины как сектор экономики, предназначенный для разработки и производства продукции оборонного назначения, что фактически есть фундаментом военной безопасности и обороны страны, нынешние приоритеты военно-промышленной политики. Рассмотрено бронетанковое вооружение и техника, выпускаемая на предприятиях ГК “Укроборонпром”.

Ключевые слова: *военно-промышленная политика, оборонно-промышленный комплекс, бронетехника, танки, бронетранспортеры.*

MILITARY INDUSTRIAL POLITICS ON PREPARATION OF THE STATE TO THE ARMED DEFENCE OF NATIONAL INTERESTS

O.V. Ystimenko

The defensive-industrial complex of Ukraine as sector of economy, intended for development and production of goods of the defensive setting, is considered, that actually is foundation of military safety and defensive of country, present priorities of military industrial politics. The armored armament and technique produced on the enterprises of state corporation “Ukroboronprom” are considered.

Keywords: *military industrial politics, defensive-industrial complex, reserved technique, tanks, armoured troop-carriers.*

Список літератури

1. Нормативно-правова база у галузі безпеки і оборони України. Видання друге, доповнене – Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння. – К., 2012. – 820 с.
2. Горбулін В.П. Через роки, через відстані... Держава та особистість / В.П. Горбулін. – К., 2006. – 306 с.
3. Підприємства “оборонки” забезпечені заказами тільки на 4%. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://economics.lb.ua/trades/2013/02/12/189109_predpriyatiya_oboronki_obespecheni.html?utm_source=lbua&utm_medium=link&utm_campaign=more.
4. Горбулін В.П. Без права на покаєння / В.П. Горбулін. – Х.: Фолио, 2009. – 379 с.
5. Згурець С.Г. Оружје України. Боевой арсенал 2010 / С.Г. Згурець. – К.: Defense Express, 2010. – 104 с.
6. Бадрак В.В. Культ: оружейный бизнес по-украински / В.В. Бадрак, С.Г. Згурець, С.В. Максимов. – К.: КВЦ, 2004. – 306 с.
7. Звернення начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України до офіцерського складу Збройних Сил України. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/6622-zvernennya-nachalnika-generalnogo-shtabu-golovnokomanduvacha-zbroynih-sil-ukrayini-do-oficerskogo-skladu-zbroynih-sil-ukrayini.html>.
8. Експортна продукція оборонно-промислового комплексу України – К.: Компанія “Індустріальні технології”, 2004. – 768 с.
9. Українські броньовані машини. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://wartime.org.ua/2950-ukrayinsk-bronovan-mashini.html>.
10. Пеньковський В.І. Перспективи БТР – 4 в Збройних Силах України / В.І. Пеньковський, О.В. Устименко // Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ: зб. тез доповідей Міжнар. наук.-техн. конф. (Львів, 22 – 24 трав. 2013 р.) – Л.: Вид-во АСВ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, 2013. – С. 48-50.
11. На заводі ім. В.О. Малишева відбулися ходові випробування першого серійного танку «Оплот» [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrspecexport.com/index/catalogue/t/armor/lang/ua/id/>

Надійшла до редколегії 29.08.2013

Рецензент: канд. філолог. наук, доц. С.П. Сегеда, Національний університет оборони України ім. І. Черняховського, Київ.